

Az Osztrák–Magyar Monarchia kolonizációs kísérlete Bosznia-Hercegovinában

(Bevezetés) Mit nevezünk kolonizációnak? A legelfogadottabb jelentése a szónak: gyarmatosítás, a gyarmatosítók betelepülése, betelepítése egy megszállt országba, tartományba, államba. Az Osztrák–Magyar Monarchiának nem voltak gyarmatai, Bosznia-Hercegovinát is „csak” katonailag szállta meg és igazgatta az 1878-as Berliini Konferencia határozata alapján. A tartomány formálisan az oszmán szultán birtoka maradt. 1908-ban viszont az okkupációt felváltotta az annektálás, amire egyébként már régen készültek a Monarchia politikusai, illetve maga I. Ferenc József császár és király. Mint minden államban, egy-egy új terület becsatolása után az ottani igazgatást valamilyen szinten át kell szervezni, majd az anyaország/ok törvényeit el kell ismertetni a helyi lakossággal, továbbá, ha a gyarmatosítók konfliktuskerülők szeretnének maradni – nem szeretnék pazarolni a drága hazai katonaeleket és költségeket –, a helyi szokásjogot, törvényeket – vagy azok nagyrészét – is szerencsés megtartani. Így, ha ez a folyamat sikeres, a kolonizált terület konszolidálva beépülhet az állam közigazgatásába, vérkeringésébe. A fentiek megvalósításához azonban szükséges egyrészt kiegészíteni a helyi elittel, valamint „otthonról” közigazgatási és gazdasági szakembereket küldeni az újonnan birtokba vett területekre. Szintén alapvető cél és elvárás, hogyha a kolonizált területen más nyelvet beszélők élnek, mint a hódító országban, a küldött közigazgatási szakemberek jó része bírja a nyelvet, de alsóbb szinten mindenképpen értsék meg egymást. Ugyanakkor a helyi polgárok számára, ha nem is kötelezően, de oktatni kell az „anyaország” nyelvét, esetleg nyelveit. Azoknak a helyieknek, akik a közigazgatásban tevőlegesen részt akarnak vállalni, létszükséglet a hivatalos nyelv(ek) elsajátítása.

A leírtakhoz hasonlóan járt el Ausztria-Magyarország az okkupált, majd 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovinában. Ez idáig Magyarországon kevés szó esett arról, hogy Bosznia-Hercegovinába az Osztrák–Magyar Monarchia is küldött „telepeseket”, akik egyrészt katonák, másrészt igazgatási szakemberek, illetve befektetők, a helyi gazdaságba invesztálni kívánó, tőkével bíró vállalkozók voltak. Természetesen megjelentek továbbá kulturális és vallási missziók is.

(A Monarchia emberei Bosznia-Hercegovinában) Írásomban kifejezetten a „civil” szférával foglalkozom. De előljáróban megjegyzendő, hogy 1878–1918 között a császári és királyi haderő egy része is az új tartományban állomásozott, bár az 1881-es, Bosznia-Hercegovinát érintő haderő törvény, és az 1896 után kialakított helyi rendvédelmi erők és az onnan származó katonák (gyalogszerekek és zászlóaljok, a tábori vadászok, kisegítő alakulatok, csendőrség-rendőrség) gyarapodó létszáma miatt elkezdődött részleges kivonásuk Bosznia-Hercegovinából. 1895-ben 70.848 fő „nem helybéli”, tehát az Osztrák–Magyar Monarchia más tartományaiból származó betelepült élt az okkupált tartományban. Az 1910-es népszámlálás már 114.591 főre teszi őket. 1910-ben a német anyanyelvűek száma 22.968 fő volt, a szerbhorvát anyanyelvűek többségben voltak a betelepültek között,¹ ők minden bizonnyal Horvátországból származtak. Ugyanakkor 1913-ra 13.340 főre nőtt Bosznia-Hercegovinából a Monarchia országaiba elvándorolt civilek száma.

(*A kezdetek, a „Kulturkampf” és a bevándorlás Bosznia-Hercegovinába*) 1878-tól egy modernizációs folyamat indult meg Bosznia-Hercegovinában, az Oszmán Birodalom korábbi legnyugatibb tartományában. Ezt több, a térséggel foglalkozó nyugati történész, valamint egy ismert bosnyák történész-író, Fikret Karčić is állítja. Jómagam is ezt a nézőpontot osztom. Karčić munkáiból, kutatásainak eredményeiből a térség történetjei közül többen idéztek. Ő hasonlította össze a monarchiabeli korszakot a késő-oszmán kor „Tanzimát” időszakával.² Meg kell jegyezni azonban, hogy a Közép-Európából való bevándorlás Bosznia-Hercegovinába nem 1878-tól kezdődött, hanem már több évvel korábban. Egyrészt egyfajta vallási misszióként, melyet a római katolikus ferences rend képviselt, de később bizonyos protestáns felekezetek is megjelentek. A vallási missziókra példa a düreni trappisták által 1869-ben alapított Maria Stern kolostor Banja Luka mellett; az alapító és az első perjel a voralbergi³ Franz Pfanner volt.⁴ Másrészt képzett európai értelmiségiek vándoroltak be, akik tudását az oszmánok felhasználták. Ilyen személyek közé tartozott például a svájci Josef Koetschet⁵, aki Szarajevó első városi és rendőrségi orvosa volt 1863-tól.

1879-ben Pfanner volt a külföldre irányuló migráció motorja, de már egy évvel korábban – az okkupáció után – cikket jelentetett meg több bécsi katolikus újságban „*Bosznia, a letelepedés földje*” címmel. Munkáját, valamint a „katolikus betelepédést” keresztény missziónak fogta fel, melyet egyfajta „Kulturkampfnak” hirdetett, érvelésének nyomtatékaként a gazdasági előnyöket emelte ki. Nem volt írásaiiban semmiféle „német-nemzeti” ideológia, a „katolikus nép” volt a megszólított, azaz a katolikus vallású emberek betelepítését szorgalmazta Boszniába. Ismerte Bosznia-Hercegovina középkori történelmét, melyre gyakran hivatkozott is cikkeiben. Írásai eredményeképpen Németországból katolikus családok érkeztek „telepesként” a megszállt területekre. A bevándoroltak egy bosnyák földesúrtól földet vásároltak, s 1880-ban megalapítottak Rudolfstal szomszédságában egy új települést, melynek neve Windhorst lett.⁶ Ez a falu 1944-ig létezett, míg lakói a háború miatt el nem menekültek onnan.⁷ Pfanner hasonló misszió céljából 1880-ban Dél-Afrikába utazott.⁸

A Magyar Királyság területéről is indult bevándorlás Bosznia-Hercegovinába. A következő létszámok hivatalos népszámlálási adatokon alapulnak.⁹ Az első hivatalos adataink 1910-ből származnak, tehát már az annektálás (1908) utáni időből. A Bosznia-Hercegovinában élő magyar állampolgárok száma 62.541 fő volt, melyben természetesen benne volt a horvátországi magyar állampolgárságúak száma is, valamint azoké is, akik magyar állampolgárként a Magyar Királyság területén éltek, de anyanyelvük szerbhorvát volt. 1921-ben ez a létszám már csak 2577 fő volt. 1991-re a bosznia-hercegovinai magyarok száma 893 főre csökkent, akiknek jó része a Vajdaságból származott.¹⁰ A statisztikai adatokat figyelembe véve láthatjuk, hogy a magyarországiak bevándorlása Bosznia-Hercegovinába aktív volt a közös igazgatási időszakban. Szükség volt a képzett közszolgákra és a munkásokra is a gazdaság fejlesztéséhez. Azonban a „Nagy Háború” elvesztése után az annektált tartományba települt magyarok nagyrésze visszatért a megcsúszott Magyarországra.

A magyarok expanzióját Bosznia-Hercegovinába a magyar kormányzat, valamint kulturális-oktatási magánkezdeményszerzés is támogatta. E célból alakult meg 1904. április 16-án a Julián Iskola Egyesület is gróf Széchenyi Béla kezdeményezésére.¹¹ Az Egyesület alapszabályait 1904. május 4-én hagyták jóvá. Az annektálás után, 1909-ben Boszniában is alapítottak iskolákat, melyek „a mohamedánok között is népszerűek voltak.” Az 1913/14-es tanévben az iskoláikba beiratott 989 tanulóból 566 magyar, 423 muszlim bosnyák gyermek volt.¹² A magyar iskolák alapítása könnyen ment, mivel a bosnyák oktatás messze az európai, így a magyar közoktatás mennyiségi és minőségi

színvonalát alatta járt, valamint a tartományban – egy 1910-es felmérés szerint – igen magas volt az analfabéták aránya (88,05%).¹³ Érdekes módon, a magyar oktatás meghonosításának, a magyar kulturális misszióknak és bevándorlásnak elsősorban Horvátország volt a legnagyobb ellenzője. A horvát sajtóban sokszor gyarmatosítással,¹⁴ ill. magyarosítással¹⁵ vádolták a magyar politikát. Az Egyesület Szarajevó belvárosában is alapított egy iskolát, melyet egyenértékűnek ismertettek el az anyaországi képzéssel.

(A városokba irányuló bevándorlás) A sajátos „kolonizáció” során azonban különbség volt a vidéki telepesek és a városba érkezők között, ahová a szakmunkások, tisztviselők telepedtek le elsősorban. Ők a Monarchia egész területéről érkeztek, de mivel a tartomány belső hivatali nyelvezete német volt, ez érvényesült a belső kommunikációjukban is.¹⁶ Ugyanakkor elvárt volt a köztisztviselőktől egy szláv nyelv ismerete is.¹⁷ E miatt olyan követelményrendszer alakult ki a tisztviselőkkel szemben, hogy elsőbbséget élveztek a csehek és szlovének,¹⁸ valamint a horvátországiak, illetve a német származású horvátországiak, továbbá a vegyes származásúak. Ők a betelepült adminisztráció legfelsőbb köreit reprezentálták, ilyen személyek voltak köztük, mint például Josip Stadler püspök/érsek, Konstantin Hörmann múzeumigazgató,¹⁹ vagy az újságíróként dolgozó Milena Mrazovic-Preindelsberger.²⁰ A helyiek őket, hiába beszéltek a szerbhorvát nyelvet anyanyelvi szinten, kuferásinak²¹ nevezték, a német anyanyelvűeket pedig svábnak, vagy nyugatinak gúnyolták. Ennek ellenére azonban a nagyobb városokban, mint például Szarajevóban komoly gazdasági, kulturális és társadalmi erőket képviseltek a betelepültek, ugyanis a bosnyák főváros 35,3%-át adták ki az 1910-es népszámlálás adatainak alapján. A város lakosságának 10,01%-a német anyanyelvű volt. E sajátos miliőre jó példa az 1884 és 1918 között megjelent „Bosnische Post” nevű újság. A lap alapítója egy zágrábi származású városi orvos, Julije Makanec volt, aki Luise Löschnerrel kötött házasságot.²² A lap első számának megjelenése egybeesett a báró von Appel iránymutatására, a bosnyák patriotizmus előmozdítása érdekében történő erőfeszítéssel. Az újság nem a kormány lapja volt, azonban 1884-től 100 példány előfizetésével, majd később a költségek 50%-ának átvállalásával a boszniai kormányzóságtól komoly támogatást adtak a lapnak.²³ A város átalakításáról és a helyi politikáról szóló beszámolókat, a reklámokat, a helytörténetről írt cikkek és a helyi események hírei többnyire Szarajevó központúak voltak. Az újság világi szemléletű volt, célcsoportjai a helyi köztisztviselők, ill. a gazdasági élet fontos szereplői voltak.²⁴ A „Bosnische Post” első számaiban a német magánjellegű bevándorlók kudarcait elemezte, akik ellenőrizetlenül jelentek meg a térségben, és a földhasználatukkal is sok probléma volt.²⁵ A Bosznia-Hercegovinába történő bevándorlás rendezésének hatósági elindítója egy árvízkatasztrófa volt. Ugyanis 1883 őszén Tirol és a dél-tiroli Trentó tartományokban olyan mértékű volt a pusztulás az árvíz után, hogy több száz család mindenét elveszítette, és egy új élet és az újrakezdés reményében amerikai kivándorlást terveztek. E tervüknek alternatívájaként kaptak osztrák állami ajánlatot, segítségfelajánlást a boszniai utazáshoz és a letelepedéshez. Egy csoportot a károsult családok közül Konjicra telepítettek le. Ez a kísérlet azonban nem sikerült, ugyanis megérkezésük után nem sokkal ismét visszatértek Ausztriába. Sikeresebb volt egy másik betelepítés, mely Maholjaniban, Windhorst közelében, 57 családdal (320 fő) történt.²⁶ A telepesek itt kaptak földet, állami segítséggel. A sváb/német telepesek jó része protestáns felekezetekhez tartozott. 1886-ban bánáti svábok, akik a bosnyák-hercegovinai tartomány katonai megszállásában részt vettek, így megismerték ezt a területet, állami kölcsönből egy helyi bosnyák földesúrtól földet vásároltak, és ott megalapították Franz-Josefsfeld települést.²⁷

A betelepítési történetnek van egy magyar vonatkozású szála is, mégpedig a történész Thallóczy Lajos személyében, aki a középkori Bosznia-Hercegovina történelmének egyik elismert kutatója is volt. Ő ekkor az Osztrák–Magyar Monarchia pénzügyminisztériumának egyik főosztályát vezette, Kállay Béni minisztersége alatt.²⁸ Thallóczy a bécsi német nagykövetségen keresztül további németek letelepítését szorgalmazta Boszniában, de pártfogolta a magyarok bevándorlását is a tartományba.²⁹ Thallóczy – ismerve és kutatva a bosnyák történelmet – Boszniának a középkori Magyar Királysággal fennálló szoros kapcsolatára hivatkozott, mint egyfajta történelmi jogalapra és kontinuitásra Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban. Először azonban egy államilag szervezett és támogatott belső migrációt hajtottak végre: 1890-ben Cazinból és Gradiškából 238 bosnyák család kapott földet a Prnjavor kerületben, majd 1909-re állami földeket kapott 6139 család (36366 fő).³⁰ E lépéssel a bosnyákok körében nagyobb társadalmi igazságosságot próbáltak teremteni, ugyanis a kmetek és vakfok földbirtokaihoz nem nyúlhattak, mert ezzel is igyekeztek a muszlim földbirtokosokat maguknak megnyerni. 1891–1892-ben kezdődött a nem művelt állami tulajdonú földek magánbérletébe adása.³¹ A bánáti svábok az akkori szerb határ, a Drina folyó mentén kaptak lehetőséget a letelepedésre. Az állami földek bérbeadásáról szóló rendelet 1893. március 8-án született. Eszerint, amennyiben megszerezték az új telepesek a boszniai állampolgárságot, további 10-12 hektár földet bérelhettek még tíz évre maguknak. A feltételek kedvezőek voltak, ugyanis nem kellett az első három évben bérleti díjat fizetniük, viszont mezőgazdasági tudással és 1200 korona vagyonnal kellett rendelkeznie a földet bérelni akaróknak.³² A Galíciából, Magyarországról és Horvátországból bevándoroltak miatt a németajkú gazdák száma 8 ezerre nőtt.³³ A betelepítési mozgalomnak olyan politikai motivációja is volt, hogy a „hűséges” alattvalók számát is gyarapítsa a területen, és Galícia helyzetére tekintettel (a tartomány túlnépesedett volt ekkoriban és kevés volt a szabad földterület) külön szorgalmazták a galíciaiak betelepítését is Boszniába. 1905-re Galíciából 830 lengyel, 365 ukrán, 331 német, 107 cseh, 87 olasz és 86 magyar családot sikerült letelepíteni. E településeknek saját, több felekezethez tartozó templomaik és iskoláik is voltak.³⁴ A protestáns bevándorlók nagy száma „tarkította” a tartomány hagyományos vallási szövétét, ugyanis az idáig csupán a muszlim, római katolikus, ortodox és zsidó felekezetek képviseltették magukat számottevően Bosznia-Hercegovinában. Ekkor építették Szarajevó nagy evangélikus templomát is. Stadler érsek a római katolikusok hegemoniáját féltette. Viszont a Monarchia vezetése Ferenc József uralkodó 1910-es szarajevói látogatásának azon programjaival (az evangélikus templom külön meglátogatása és a protestáns egyházi méltóságokkal való találkozás) megmutatta, hogy a Birodalom nem tesz különbséget Bosznia-Hercegovina vallásai között.³⁵

A szarajevói protestáns gyülekezet tagjai németekből és magyarokból állt, míg a nyugat-boszniai protestánsok tagjai kizárólag németföldről érkeztek, lelkészeik megbecsültek és jól fizetettek voltak. A nyugat-boszniai protestáns német telepesek vezetője egy banja lukai lelkész, Wilhem Oehler volt. 1910-ben az új bosnyák parlament (Sabor) a német iskolák finanszírozását csökkentette, ennek ellensúlyozására a boszniai németek megszerezték a Külhoni Német Szövetség (VDA) anyagi támogatását.³⁶ A németországi szövetség 1908-tól komoly együttműködést folytatott az Oehler vezette társasággal. 1902-ben megalapították a „Deutscher Stammtisch” nevű egyesületet, melynek első vezetője Georg Grassl volt, aki később a jugoszláv időkben a „Schwabisch-Deutschen Kulturbundes” elnevezésű egyesület vezetője lett. A német mozgósítás sikere az etnikai feszültségek növekedéséhez vezetett.³⁷ Az első latin betűkkel megjelent boszniai muszlim újságban, a „Bosnjak”-ban már árnyaltabb képet festettek a „svábokról”. Ez az újság

1891 és 1910 között jelent meg és a Monarchiához lojális lap volt. A lap egyik számában védelmébe vette a Franz-Joseffeld-i telepeseket, azzal, hogy ők a földművelés területén szorgalmasabbak, mint a helyiek.³⁸ Az újság kritikái néha egyes személyek ellen irányultak, pl. egy zenicai olaszt azért támadtak, mert a kutyáját szultánnak nevezte.³⁹

Az 1890-es években megalakult egy muszlim bosnyák ellenzéki szervezet is, amely 1910-től pártként működött, „Muszlim Népi Szervezet” (MNO) néven, és a Saborban is helyet kapott. Ugyan ott már a Monarchiával való együttműködést pártolta, korábban, még „civil” szervezetként azonban élesen támadta a „Kuferasinokat”, a „Frankokkal” együtt, azaz a nem muszlim betelepülőket, újságjában, a „Musavat”-ban.⁴⁰ A Musavat részben szerbpartí volt, néhány újságcikk és cím cirill betűkkel is megjelent.⁴¹ Mivel 1903-tól Burián István, az új közös pénzügyminiszter és egyben a tartomány felelőse már nem folytatta Kállay muszlimbarát politikáját olyan erővel, mint elődje, a Monarchiához hű muszlim rétegek a horvátokban keresték az új szövetségüket. A „Muslimanska Sloga” nevű újság bírálta a magyar iskolákat, és élénken figyeltek a német iskolák ügyeire is.⁴² A németellenes boszniaiak a „svábokat” Szerbiába telepítették volna át.⁴³ Még a balkáni háborúk előtt a muszlim bosnyák parlamenti pártok és véleményformáló erők is szorgalmazták a német nyelv helyett a szerbhorvát nyelv fokozatos bevezetését közigazgatási nyelvként. Ezt a „Zeman” nevű újságban szavá is tették.⁴⁴ 1914 nyarán, a háború kezdetén a szerbek behatoltak Bosznia-Hercegovinába. A tartományban német tengerészgyalogosok is állomásoztak, akik 1913-tól Albániában teljesítettek békemissziót. 1914 augusztusában ezek az alakulatok Zavidočiben voltak, ahol élt néhány német család, s a helyi bosnyákok megünnepelték őket, mielőtt a „Szkutari különítmény” hazatért volna.⁴⁵ A háború eseményei azonban teljesen háttérbe szorították a bevándoroltakkal kapcsolatos bármilyen véleménynyilvánítást.

Az első világháború után, már az új Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz tartozó Bosznia-Hercegovinából a betelepített német, magyar és más nemzetiségűek nagy része visszaköltözött az óhazába, s ezzel véget ért az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos kolonizációs kísérlete a Balkánon.

JEGYZETEK

- 1 Die rgebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910. Sarajevo: Landesregierung für Bosnien u. d. Hercegovina 1912, pp. XLVIII–LIV; Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895. Sarajevo: Landesregierung für Bosnien u. d. Hercegovina 1896, p. 808; Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo: Landesdruckerei 1886, p. 4f. – Az anyanyelvre vonatkozó információkat először az 1910-es általános népszámláláskor gyűjtötték össze. A hivatalos kiadvány a németajkúakat németeknek nevezte. – Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908. Zagreb: G. i Kr. zajedničko Ministarstvo financija Beč 1909; – 2013-ban Bosznia Hercegovinában 365 ember németnek, 62-en osztráknak vallották magukat. <http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=2>, (Letöltés ideje: 2021. február 18.) 1991-ben 470-en németnek, 66-an osztráknak vallották magukat Bosznia-Hercegovinában. <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- 2 Karčić, Fikret: The Bosniaks and the Challenges of Modernity. Sarajevo: El Kalem 1999.
- 3 A legnyugatibb osztrák tartomány.
- 4 Balling, Adalbert Ludwig: Der Trommler Gottes. Franz Pfanner. Ordensgründer und Rebell. Freiburg, Basel, Wien: Herder 1981, 42–45., 64–115., 71., 10. oldalak.
- 5 Koller, Markus: Zeuge einer Zeitenwende. Josef Koetschet (1830–1898), svájci orvos. Az osztrák–magyar uralom első éveiben Bosznia-Hercegovinában. – über die ersten Jahre der österreichisch-ungarischen Herrschaft in Bosnien und der Herzegowina. In: Südost-Forschungen 65/66 (2006/2007), 292–312. o.

- 6 Kasumović, Amila: Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici. Bethke, Carl / Kamberović, Husnija / Turkalj, Jasna / Omerović, Enes: Die „Deutschen“ in Bosnien und Herzegovina und Kroatien. Neue Forschungen und Perspektiven / Zbornik radova. Sarajevo: Inst. za Istoriju u Sarajevu 2015, 75–95. o.; das „Heimatbuch“ von Schindler, Peter: 65 Jahre deutsche Kolonisten in Bosnien. Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal. Politische Gemeinden (Nova Topola und Aleksandrovac) 1879–1944. Hamburg: Selbstverlag 2007.
- 7 Westheider, Rolf: Aus dem Emsland nach Bosnien. A szokatlan emigráció története és következményei. In: Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes 55 (2009), 33–45. o. Az alkotmányos törvényeknek figyelembe kellett venni az oszmán önkormányzati rendelkezéseket. Archiv Bosne i Hercegovine (ABIH), Zemaljska Vlada (ZVS), Br. 4000 prim 1881. 02. 22.
- 8 Dr. Franz, Prior des Trappistenklosters Maria Stern bei Banja Luka: Bosnien ein Land für Ansiedlung. In: Weckstimmen für das katholische Volk (1878).
- 9 <https://www.szarajevoimagyarok.com/magyarok-llekszma> (Letöltés ideje: 2021. február 17.)
- 10 Uo.
- 11 Magyar Katolikus Lexikon, lexikon.katolikus.hu/Julián Egyesület.html. (Letöltés ideje: 2021. február 17.)
- 12 Uo.
- 13 Benisch Arthur: Bosznia-Hercegovina iskolaügye, Magyar Paedagogia, 1914, 558. o. „A magyar gyerekek a német iskolákba jártak.”
- 14 L. Magjarska „expedicija” u Bosni, Hrvatska, 1909. október 12. A Hrvatska Sloboda a Pester... szept. 1-i száma.
- 15 Magjarska kolonizatorska politika u Bosni, Hrvatsko Pravo, 1909. január 20.
- 16 Memić, Nedad: Sprachkontaktpänomene in deutschsprachigen Zeitungen in Bosnien-Herzegowina zur österreichisch-ungarischen Zeit. Philipp, Hannes / Ströbel, Andrea: Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Regensburg: F. Pustet 2017, 110–119. o.
- 17 Juzbašić, Dževad: Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini. In: Ders.: Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. Sarajevo: Akad. der Wiss. von Bosnien-Herzegowina 2012, 382–421. o.
- 18 Hadžibegović, Iljas: Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1991. godine. In: Prilozi 36 (2007), 35–178. o.; Kryzk, Tomislav: Česi u Sarajevu. Arhivsko dokumentacijska istraživanja. Sarajevo: Matica hrvatska 2015; vgl. die Memoiren von Valoušek, František: Sjećanja na Bosnu. Zapisi austrougarskog žandara na službi u Bosni. Sarajevo: Bosanska riječ 2015.
- 19 Jergović, Miljenko: Kosta Hörmann, svemogućí kuferas, <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/kosta-hormann-svemoguci-kuferas/> (Letöltés: 2021. február 17.)
- 20 Nach Džambo, Jozo: Milena Preindlsberger-Mrazović – publicistkinja između tradicionalnog i modernog. Bosna Franciscana 46 (2017), 9–54. o.
- 21 Kfr-káfir arab nyelven, melyet a muszlimok használtak a nem muszlimokra, jelentése: hitetlen. (A szerző megjegyzése)
- 22 Bethke, Carl: Die Zeitungen „Bosnische Post“ und „Sarajevoer Tagblatt“, 1903–1913. Bethke et al. (2015), 137–174. o.; Kruševac, Todor: Bosansko-hercegovina č ki listovi u XIX veku. Sarajevo: Veselin Masleša 1978, 162–180. o.; Pejanović, Đorđe: Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941. Sarajevo: Veselin Masleša 1961, 22. o.
- 23 Der Minister: An Seine Exzellenz Herrn Benjamin von Kallay. Wien, den 21. Mai 1896. Präsidium des Bureau für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina: Ministerium d. Äußeren in Angelegenheit der Subvention der Bosnischen Post Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemjalska Vlada (ABIH ZVS). 497–1896; HHSa PL 107 1884, 143/5, s. Bethke 2015, 140. o.
- 24 Szarajevó, In: Bosnische Post, 1885. 1. 01.; Bethke 2015, 168. o. – A Boszniai Postát leginkább a császár iránti lojalitás szerzeként lehetett felfogni. Das Reich, uo., 31.5.1910.
- 25 Kutschera-Kallay, 1883. 07. 19. In: Agrarni odnosi u B. i H. 1878–1918. Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine 1969, Nr. 33.
- 26 Hauptmann, Ferdo: Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austro-ugarske vladavine. Godišnjak društva istoričara 16 (1965), 151–171. o. In: Bosnische Post, 1884.03.23. – 1939-ben Mahovljani olasz lakosait visszatelepítették Olaszországba.
- 27 Bethke, Carl: Deutsche „Kolonisten“ in Bosnien. Vorstellungswelten, Ideologie und soziale Praxis in Quellen der evangelischen Kirche. In: Šehić, Zijad: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. Sarajevo: Filozofski Fakultet u Sarajevu 2011, 235–266. o.
- 28 Kállay Béni, mint pénzügyminiszter Bosznia-Hercegovina kormányzója is volt, és ő is pártfogolta a bosnyákokat, különösen az elitet.
- 29 „eventuelle Heranziehung deutscher Ansiedler“: Seiner Durchlaucht dem Fürsten von Bismarck. Wien, den 1. September 1888. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, R 12915.
- 30 Schmid, Ferdinand: Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig: Veit 1914, Mi smo preč iodtugljina. Bošnjak, 1891. 10. 09.

- 31 Kraljačić, Tomislav, 1987, 126. o.
- 32 Kožar, Azem: Austrougarska kolonizacija granice na Drini. In: Bosna i Hercegovina u okviru, 267–285. o.; Bayer, Gustav Adolf: Und übrig blieb ein Johannesbrot-Baum. Branjevo an der Drina-Bosnien-Jugoslawien. Pfullingen: Gebr. Tauss 1974; Bethke 2011, 244. o.
- 33 Heimfelsen, J., Sarajevo: In den deutschen Kolonien Nordost- und Nordbosniens EZAB 200 -1–2214.
- 34 Kraljačić, Tomislav: 1987, 514. o.; Auszug aus Reiserelation des Kreisvorstehers Ladislaus Baron über Kolonien in Bosnien, 1913. 02. 13., ABIH ZVS Zl. 15514, 1913-Kultus und Unterricht; vgl. Škiljan, Filip: Poljaci u Bosni i Hercegovini. Omerovi ć, Enes: Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju 2017, 77–108. o.
- 35 Beg Kapetanović, Grado načelnik: Zemjalskoj vladi u Sarajevu. Sarajevo, dne 26. Maj 1898. In: Magistrat Sarajevo über Baugenehmigung Kirchengemeinde, 26.05.1898, ABIH ZVS Z 6626 1898; Presbyterium der hiesigen evangelischen Kirche mit Einladung zur Einweihung der neuen evangelischen Kirche am 19. November d.J. (uo., 2/XI 1899 Nr. 162. 942 1899).
- 36 Bethke 2011, 254. o.; Deutsche Kolonien und evangel. Gemeinden in Bosnien: Arbeitsbericht über das Jahr 1914 erstattet von Pfarrer W.J. Oehler, Banja Luka; EZAB 200–1–2014.
- 37 Újságokból: Bosnische Post, 19.5.1907; Unter dem Terrorismus der Čaršija. uo., 10.2.1908; Kuferašen hinaus aus Bosnien. uo., 26.11.1910; Das Germanisationsgespenst. In: Sarajevoer Tagblatt, 1.9.1909; szerb németfóbia. uo., 21.9.1910, például: Prodaja naših šuma. In: Musavat, 14.6.1911, ehhez a Bošnjak keregett egy szerb lapból hasonlótt: Mi i stranci. In: Bošnjak, 09.02.1908.
- 38 Bošnjak, 24.12. 1896; Kruševac 1978, 236–261. o. Pejanović 1961, 32. o.
- 39 Bošnjak, 30.1.1896 – Zenica egy igazi iparváros volt már 1892-ben is.
- 40 Općinski izbori u Ljubuško. In: Musavat, 30.01.1908.
- 41 Govornar Poslanika Suljage Vajzovic. In: Musavat, 25.3. 1911; Bethke 2015, 159. o.
- 42 Magjarska Invazija. In: Muslimanska Sloga, 01.11.1910; Protumagjarske demonstracije. Hrvatski Dnevnik, 20.02.1912; Balta, Ivan: Julijanska Akcija u Slavoniji. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika Hrvatske 2006, 203. o.
- 43 Dvije riječi Musavat. In: Muslimanska Sloga, 20.01.1911, és uo., 17.01.1911.
- 44 Például: Kuferaši na pomolu.: Zeman, 10.09. 1912. Ponižavanja muslimana, uo., 16. 09. 1911.
- 45 Németek ünneplése Zavidovićiban: Sarajevoer Tagblatt, 02.09.1914; BA Militärarchiv Freiburg RM 3 4333 és uo., 5 2283.